

NÜREDDİN MAHMUD ZENGİ'NİN KUZEY SINIRINDAKİ HİRİSTİYAN DEVLETLERLE İLİŞKİLERİ (1146-1174)

Ahmet KÜTÜK*

ÖZ: Haçlıların doğuyu istila ettiği sancılı süreçte Anadolu, Suriye ve Irak topraklarının büyük kısmını bir arada tutmayı başarabilen Zengi Atabeyliği'nin, 1146 yılında kurucusu İmadüddin Zengi'nin ölümü sonrası kolayca dağılacağı öngörülüyordu. Fakat Zengi öldükten sonra diğer oğulları arasında sıvriken Nüreddin Mahmud, gerek cesareti, gerekse rakiplerine karşı sergilediği mücadele azmiyle babasının egemen olduğu toprakları daha da genişleterek ona iyi bir halef olduğunu göstermiştir. Suriye'de Halep şehrini merkez edinen Nüreddin, hem kendi hâkimiyet bölgesine hem de İslam dünyasına yönelik en büyük tehlikenin Haçlılar olduğunu iyi idrak etmişti. Bunlar arasında Antakya Haçlı Kontluğu, Nüreddin'in kuzey sınırını güvence altına almak için en çok odaklandığı kontluk olmuştur. Ayrıca Akdeniz sahillerinin önemli kısmını elinde bulunduran Ermeni Prensligi ile belli dönemlerde bölgeye sefer düzenleyen Bizans İmparatorluğu Nüreddin için kuzey sınırını tehdit eden çetin rakipler olmuştur. Bu makalede kaynaklarda Nüreddin Mahmud hakkında verilen bilgiler üzerinden onun kuzey bölgesindeki Haçlı, Ermeni ve Bizans gibi gayr-ı müslim devletlerle mücadelesi irdelenecek ve bu çerçevede Nüreddin'in kuzey politikasının esasları ortaya konmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Zengiler, Nüreddin Mahmud, Antakya Haçlı Kontluğu, Bizans İmparatorluğu, Ermeni Prensligi.

Relations of Nur al-Din Zengi with Christian States on the northern border

ABSTRACT: During the critical period of the Crusaders invading the East, it was predicted that the Zengids who managed to keep a large part of Anatolia, Syria and Iraq would be eradicated following the death of Imad al-Din Zengi in 1146. But one of his sons, Nur al-Din Mahmud, distinguished amongst his sibling, with characteristics such courage and determination to fight against his rivals together with the ambition of expanding his territory proved him to be a good successor to his father. Nur al-Din who made Aleppo his capital in Syria, was well aware of the crusaders as the greatest danger to his realm and to the Muslim world as a whole. Amongst the neighbouring crusader territory was the Principality of Antioch which had been the focus for securing Nur al-Din's northern borders. Additional threats on the

* Dr. Öğr. Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Mardin/Türkiye, ahmetkutuk63@gmail.com

northern borders emanated from the Armenian principality which held a significant portion of the Mediterranean coastal area and the Byzantine empire which attack the northern region periodically and were both challenging adversaries to Nur al-Din. This paper will examine the policy of Nur al-Din on the northern borders with non-Muslim states, namely the Crusaders, Armenians and Byzantines.

KEYWORDS: Zengids, Nur al-Din, Crusaders, Principality of Antioch, Byzantine Empire, Armenian Principality.

GİRİŞ

XI. yüzyıl ortalarından itibaren İslam dünyasının siyasi koruyuculuğu vazifesini etkin bir şekilde yürüten Büyük Selçuklu Devleti, aynı yüzyılın sonlarında başlayan Haçlı seferlerine karşı mücadeleyi Musul'a atadığı üst düzey askeri valiler aracılığıyla yürütmeye çalışmıştır.¹ Bu çerçevede Haçlı istilalarının, bulunduğu bölgelerden doğuya sarkmasını engellemek amacıyla Musul bölgesine askeri vali sıfatıyla Kür-boğa (1096-1102), Çökürmüş (1102-1106), Çavlı (1106-1108), Mevdud (1108-1113) ve Aksungur el-Porsikî (1114-1126)² gibi dönemin ünlü komutanları atanmıştır. Bunlardan sonuncusu, bölgede görevini etkin bir şekilde yürüttüğü sırada bir Batınînin hançeriyle hayatını kaybedince yerine yukarıda adı geçen tüm emirlerin eli altında yetişen İmadüddin Zengî (1127-1146) aynı yetkilerle Musul'a atanmıştır. (Toplu bilgi için İbnu'l Esir, X, 1991: 339, 366-368, 366-369, 399, 465, 478, 507; İbnu'l Esir, (ts.): 31-32; İbnu'l Adim, 2011: 251; Ömerî, 2014: 252-254; Demirkent, 1994: 83-86; Alptekin, 1986: 526-527).

İmadüddin Zengî, Haçlılarla mücadeleye başlamadan evvel bölgedeki parçalanmışlığa son vermeyi hedeflemekteydi. Bu çerçevede el-Cezire ve Suriye'de Nusaybin, Cizre, Sincar, Harran, Halep, Hama, Humus, Baalbek gibi farklı kişilerin elinde bulunan kritik şehirleri kendi bünyesinde birleştirmeye çalıştı. (Ayrıntılı bilgi için bkz. İbnu'l Esir, XI, 1991: 22-96; İbnu'l Esir, (ts.): 38-39; İbnu'l Adim, 2011: 251-252; el-Azimî, 2006: 63-84; Ömerî, 2014: 252-263; Gabrieli, 2010: 25-29; Demirkent, 1994: 86-100; Alptekin, 1986: 526-530 vd.) Bölgede siyasi ve coğrafi birliği sağladıktan sonra İslam dünyasına en yakın tehlikeye, yani Edessa (Urfa) Haçlı Kontluğu'na odaklandı. Neticede 538/1144 yılında gerçekleştirdiği inatçı bir kuşatmanın ardından Haçlıların Mezopotamya topraklarındaki tek ve en kritik şubelerini ortadan kaldırmayı başardı. (Süryani Mihail, 1944: 125-128; William of Tyre, II, 1943: 140-144; İbnu'l Esir, XI, 1991: 94-96; İbnü'l Verdî, 2017: 92; Abu'l Farac, II, 1999: 378-380; Ömerî, 2014: 269; Runciman, II, 2008: 185-195; Turan, 1993: 158; Gabrieli, 2010: 30-32; Demirkent, 1994: 140-150; Alptekin, 1986: 531; Segal, 2002: 306-312; Asbridge, 2014: 237-238; Polat, 2015: 32-37). Bu şekilde bölgedeki başarılarıyla bir anda İslam dünyasının umudu haline gelen İmadüddin Zengî, bununla yetinmeyerek çevredeki diğer kaleleri ele geçirme uğraşında iken Ca'ber Kalesi kuşatması sırasında bir suikast sonucu hayatını kaybetti (14 Eylül 1146). (Süryani Mihail, 1944: 131-132; William of Tyre, II, 1943: 145-146; İbnu'l Adim, 2011: 260-272; İbnu'l Esir, XI, 1991: 104-105; İbnu'l Esir,

(ts.): 74-75; Abu'l Farac, II, 1999: 381; Anonim Süryani, 2005: 62; İbnü'l Verdî, 2017: 93; Ömerî, 2014: 270-271; Runciman, II, 2008: 196-197; Turan, 1993: 159; Cahen, 1940: 372; Gabrieli, 2010: 32-33; Demirkent, 1994: 150-154; Alptekin, 1986: 531-532; Segal, 2002: 316; Asbridge, 2014:240).

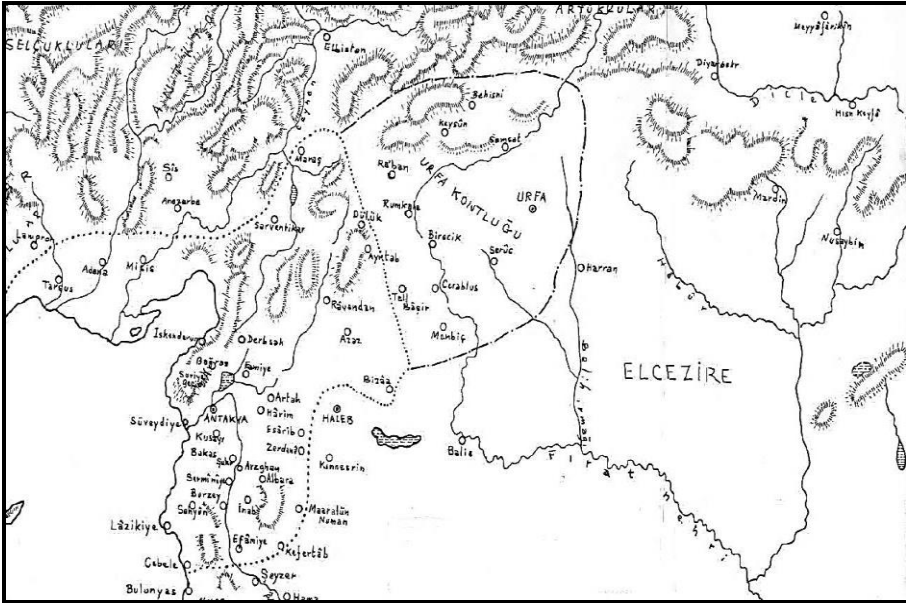
İmadüddin Zengi'nin ölümünden sonra Irak ve Mezopotamya'daki toprakları dört oğlu arasında paylaşılmış, bunlardan büyük oğlu Seyfeddin Gazi babasının yerine Musul merkezli Diyar Rebia bölgesine hâkim olurken, Ca'ber Kalesi kuşatması sırasında babasının yanında bulunan diğer oğlu Nûreddin Mahmud ise Zengi'nin yüzüğünü (mührünü) alarak Halep'e gelmiş, yakın çevresindeki Hama, Humus ve Menbic gibi şehirleri de ele geçirmek suretiyle burada bir Zengi şubesi kurmuştur. Diğer iki oğlundan Nusrettin Mirmiran Harran ve çevresine hâkim olmuştu. En küçük oğlu Kutbeddin Mevdud ise, kısa süre sonra (1149 yılında) ölen Seyfeddin Gazi'nin yerine Musul valiliğine getirilecekti. Bu dört kardeş arasında özellikle Nûreddin, yaklaşık otuz yıllık saltanatı boyunca takip ettiği başarılı politikasıyla babasını aratmadığı gibi sınırlarını kuzey, güney, doğu ve batı yönünde genişleterek Halep ve çevresine sıkışmış bir devletçik olmaktan kurtulmuştur. (İbnu'l Ezrak, 1992: 81, 88-89; Süryani Mihail, 1944: 132; William of Tyre, II, 1943: 145-146; Kalanisi, 2015: 156-157; Anonim Süryani, 2005: 62-63; İbnu'l Esir, (ts.): 84-86, 92-94; İbnü'l Verdî, 2017: 94; De Slane, III/1, 1843: 346-347; Ömerî, 2014: 270-272; Cahen, 1940: 372; Runciman, II, 2008: 197; Demirkent, 1994: 153; Elisséef, 1995: 127; Zettersteen, 1964: 358; Alptekin, 1986: 532; Kök, 2007: 259-260; Altan, 2014: 58; Asbridge, 2014: 241; Polat, 2015: 37).

Kuzey Sınırında Siyasi Durum

Nûreddin'in kuzey sınırında gayr-i müslim devletlere karşı takip ettiği politikayı irdelemeden evvel onun Halep ve çevresine hâkim olduğu dönemde bölgenin siyasi ve coğrafi tablosunu ortaya koymak gerekir. Nûreddin başa geçtiği sırada kuzey sınırında Haçlılar, Ermeniler, Bizans, Selçuklular ve Artuklular ile komşuydu. Sonraki dönemlerde her biri kendisi için çetin birer rakip haline gelecek olan bu güçler karşısında hassas bir politika takip etmek zorundaydı. Kuzey Mezopotamya'da Haçlıların elinde bulunan Maarretünnu'man, Kefertusa, Esarib, Zerdana, Seruc (Suruç) ve Urfa gibi kritik şehirler babası İmadüddin tarafından ele geçirilerek Haçlılar kuzeybatıya doğru sürülmüştü. Buna rağmen Ayntab (Antep), Tell-Başir, Azaz (Azez) gibi şehirler halen Haçlıların güçlü şövalyesi II. Joscelin (1131-1150)'in elindeydi. Ayrıca Mezopotamya'dan Anadolu'ya açılan iki kritik şehir Maraş ve Keysun'da bir başka Haçlı kontu Boudouin³ bulunuyordu. İmadüddin Zengi'nin Edessa'yı ele geçirip güçlenmesinden sonra bu kont, Müslümanların olası saldırılarına karşı önlem olmak üzere şehrin surlarını sağlam duvarlarla yeniden inşa etmeye koyulmuştu (Süryani Mihail, 1944: 133; İbnu'l Adim, 2011: 252; İbnu'l Esir, XI, 1991: 137; Abu'l Farac, II, 1999: 388). Nûreddin'in bölgede Haçlılara kıyasla daha az tehlikeli iki gayr-ı müslim rakibi daha bulunuyordu ve o, hâkimiyeti boyunca bunlarla da mücadele etmek zorunda kalmıştı. Bunlardan birincisi zaman zaman bölgeye yönelen Bizans, diğeri ise

Antakya kontluğunun kuzeyine yerleşen Adana, Misis ve Tarsus gibi yerleşimleri elinde bulunduran Kilikya Ermeni Prensiği idi. Özellikle Bizans imparatoru I. Manuel Komnenos'un (1143-1180) doğu seferleri çerçevesinde bölgeye gelmesi ve bölgedeki Haçlı ve Ermenilerle ittifak kurup kendi topraklarına yönelmesi sebebiyle Nûreddin zor durumda kalmıştı.

Kuzey sınırında Nûreddin ile dindaş ve soydaş devletlerden oluşan rakipleri de mevcuttu. Bunlar arasında en zorlu olanı kuşkusuz Anadolu Selçukluları idi. Nûreddin'in başa geçtiği dönemde Anadolu Selçuklu Devleti'nin başında bulunan I. Mesud (1116-1155), sınırlarını doğu yönünde genişletme gayretiyle o sırada üç şubeye (Sivas, Malatya ve Kayseri) ayrılmış olan Danişmend beyliği ile sıkı bir mücadeleye girişmişti. Bunlar içerisinde özellikle Aynu'd-devle'nin elinde bulunan Malatya şehri, Selçuklular açısından Mezopotamya'ya açılan bir kapı olarak görülmekteydi. Doğal olarak Selçuklular gerek I. Mesud, gerekse ardılı II. Kılıç Arslan (1155-1192) döneminde Malatya ve çevresini ele geçirmeye odaklandı. Selçuklu sultanları aynı zamanda bölgedeki siyasi gelişmelere de kayıtsız kalmıyordu. Sultan Mesud, Artuklu beyi Davud'un (1108-1144) ölümünden sonra kendisine sığınan oğlu Fahreddin Kara Arslan'a (1144-1167) askeri yardım yapmak suretiyle onun Harput Artuklu Beyliği'nin başına geçmesini temin etmişti. Böylece Kuzey Mezopotamya'ya sızan Selçuklular, bölgede daha fazla söz sahibi olmaya başlamışlardı (Sümer, 2004: 340).

Harita I: İmadüddin Zengi Döneminde Kuzey Sınırı [Runciman, II, 2008'den alınmıştır]

Nûreddin, kuzey sınırında yürüttüğü mücadelesinde genel olarak batı cephesine yönelmişse de siyasi şartlar ölçeğinde kuzeydoğu sınırındaki gelişmelere kayıtsız kalmamıştır. Yukarıda bahsedildiği üzere Nûreddin Mahmud

başa geçtiğinde Haçlılara karşı mücadelenin sembol şehri Musul, büyük kardeşi Seyfeddin Gazi tarafından elde edilmişti. Nûreddin'in Halep merkezli bir Zengi şubesi kurarak Haçlılara karşı etkin bir mücadele yürütmesi sebebiyle İslam dünyasının Franklarla mücadele merkezi Musul'dan Halep'e kaymıştı. Bu sırada Mezopotamya'nın kuzey doğusunda Zengi prensleri dışında Artuklu beyleri de bulunuyordu. Bölgenin önemli yerleşimlerinden Mardin çevresiyle birlikte Bire[cık], Samsat ve Kefertusa şehirleri İl-gazi'nin oğlu Timurtaş (1122-1164)'ın egemenlik alanı içerisindeydi. Hisn-ı Keyfa, Kâhta, Hisn Ziyad (Harput) ve Gerger yerleşimlerine ise yukarıda adı geçen Fahreddin Kara Arslan hâkimdi. Bu emirler her ne kadar İmadüddin Zengi zamanında atabeyliğe bağlanmış idiyse de onun ölümünden sonra kaybettikleri yerleri yeniden ele geçirme umuduyla hareketlenmişlerdi (İbnu'l Ezrak, 1992: 82; İbnu'l Esir, XI, 1991: 114-115; Süryani Mihail, 1944: 132, 163; Turan, 1993: 159).

Haçlılara Karşı Mücadele

Nûreddin Mahmud, başa geçer geçmez gelişen siyasi şartlar ölçeğinde kuzey sınırındaki bütün bu rakipleriyle mücadeleye koyuldu. Ancak bunlar içerisinde en tehlikeli olanı kuşkusuz Antakya Haçlı Kontluğu idi. Bu kontluk, Nûreddin'in egemenlik bölgesine oldukça yakın bulunduğu için sürekli taciz saldırılarında bulunarak başta Halep olmak üzere Hama, Humus gibi şehirler için ciddi bir tehdit oluşturuyordu. Babası İmadüddin Zengi'nin siyasi açıdan en güçlü döneminde ani gerçekleşen ölümü, buradaki Frankları önemli ölçüde cesaretlendirmişti. Nitekim Nûreddin başa geçtikten hemen sonra Suriye topraklarına ilk saldırının Antakya kontu Raymond'dan (1136-1149) gelmesi bir tesadüf değildi. Bu gelişmeler Nûreddin Mahmud'un ilk etapta buraya odaklanmasını gerekli kılmıştı. Raymond, kontluğa yakın Halep ve Hama şehirlerine ani bir saldırı düzenleyerek çok sayıda Müslümanı öldürdü. Ancak Nûreddin'in önde gelen komutanlarından olan Şirkuh, hızlı bir şekilde yetişerek onu geri dönmeye mecbur bıraktı (Abu'l Farac, II, 1999: 383; Runciman, II, 2008: 197; Cahen, 1940: 372-373; Elisséef, 1995: 127).

Zengi'nin ölüm haberi, kuzey sınırına yerleşmiş olan bir başka Haçlı asilzadesi için daha büyük bir umut ifade ediyordu. Eski Edessa (Urfa) kontu II. Joscelin, iki yıl önce kaybettiği şehre tekrar hâkim olmak için harekete geçmiş ve şehri kuşatmıştı. Kaynakların ittifakla belirttiği üzere Ermenilerin teşvik ve desteğiyle⁴ Urfa'ya gelen Joscelin, Maraş ve Keysun kontu Boudouin'in de yardımıyla zorlanmadan şehre girdi. Ancak kaledeki Müslüman askerler ısrarla direniyordu ve Joscelin iç kaleyi nasıl ele geçireceğini düşünüyordu. O sırada Halep'de bulunan Nûreddin, Joscelin'in teşebbüsü hakkında bilgi aldıktan sonra hiç vakit kaybetmeden 10 bin askerle birlikte şehre yöneldi. Kaynakların belirttiğine göre Joscelin'in işgalinden 5 veya 6 gün sonra Urfa önünde görüldü. Süryani Mihail, Türklerin adeta çekirge sürüleri gibi şehrin etrafında bitiverdiğini yazar. Bunu gören Joscelin, şehre hâkim olamayacağını anlayarak panik ve korku içerisinde Sumeysat (Samsat) tarafına sığındı. Fakat Boudouin, onun kadar şanslı değildi ve şehirde Müslümanlarla yapılan çarpışmada hayatını kaybetti. Şehre

giren Nûreddin, esas hedefi olan Joscelin'i ele geçiremedi, fakat kaynakların ittifakla belirttiği üzere ihanetleri sebebiyle şehir halkını ağır bir şekilde cezalandırdı.⁵ İbnu'l Esir, bu konuda şöyle der: "Herkes Urfa'nın İmadüddin Zengi tarafından alındığı sırada tahrip edildiğini zanneder. Hâlbuki şehrin tahribi bu olay sebebiyle Nûreddin zamanında gerçekleşmiştir." Hıristiyan kaynaklara da aynı izlenim yansımıştır. Bunlardan Süryani Abu'l Farac, o geceyi "ölüm gecesi", sabahını da "cehennem sabahı" olarak nitelemektedir. (İbnu'l Kalanîsî, 2015: 158-159; İbnu'l Ezrak, 1992: 82; William of Tyre, II, 1943: 157-161; İbnu'l Esir, XI, 1991: 106-107; İbnu'l Esir, (ts.): 86-87; Urfalı Mateos, 1987: 299; Süryani Mihail, 1944: 134-136; Abu'l Farac, II, 1999: 383-384; Anonim Süryani, 2005: 63-68; Gibb, 1969: 513; Elisséef, 1995: 127-128; Turan, 1993: 159-160; Cahen, 1940: 373; Runciman, II, 2008: 197-198; Demirkent, 1994: 153-154; Zettersteen, 1964: 358; Segal, 2002: 316-320; Kök, 2007: 260; Altan, 2014: 58-59; Asbridge, 2014: 242-243; Polat, 2015: 36-37).

Nûreddin, Urfa'daki tehlikeyi atlattıktan sonra⁶ kuzey sınırını güvence altına almanın yollarını aradı. Bu noktada kuzey sınırındaki en büyük tehlikenin Halep'e çok yakın mevkide bulunan Antakya Kontluğu olduğunun bilincindeydi. Bu kontluk yukarıda belirtildiği üzere İslam sınırlarına saldırmak için hiçbir fırsatı kaçırmıyordu. Bu sebeple Nûreddin, ilk ve öncelikli hedef olarak Antakya Kontluğu'nu seçti. Onları baskı altında tutmak ve bu tür girişimlerini engellemek için 1148 yılı sonlarında Antakya sınırlarından girerek saldırı ve tahribatlarda bulundu. (Süryani Mihail, 1944: 147; Ömerî, 2014: 271; Gibb, 1969: 514; Zettersteen, 1964: 358). Hedefi Haçlıların elinde kritik bir kale olan Apamea (Efamiye) Kalesi'ni⁷ ele geçirmekti. Nûreddin burayı ele geçirdi, ancak Antakya kontu Raymond'un kurduğu pusuda ağır kayıplar vererek Halep'e çekilmek zorunda kaldı. Süryani kaynaklar, bu mücadele sırasında Nûreddin'e kin besleyen Vefa oğlu Ali adındaki bir Arap beyinin Frankların safında savaştığını ve Nûreddin'e ani saldırılar gerçekleştirerek onun mağlubiyetinde etkin rol üstlendiğini yazarlar (Kalanîsî, 2015: 158-169; Süryani Mihail, 1944: 153; Abu'l Farac, II, 1999: 386; Anonim Süryani, 2005: 71-72; Cahen, 1940: 382-383; Runciman, II, 2008: 272; Asbridge, 2014: 251-252).⁸

Kaynaklar, Nûreddin'in bu mağlubiyetten üç ay sonra Antakya bölgesine karşı ikinci bir girişimde bulunduğunu yazmaktadır.⁹ Açıkça birkaç ay önce uğradığı kat'i mağlubiyetin moral bozucu izlerini silmeye çalışıyordu. Dımaşk (Şam) atabeyinden aldığı askeri yardımla Antakya Kontluğu'na yakın mevkie yerleşen Harim Kalesi üzerine şiddetli bir saldırıda bulundu. Ancak Frankların geldiğini duyunca kuşatmayı kaldırıp dağlık bölgeye çekildi. Tell-Anab (İnnib Kalesi) yakınında kamp kuran Frank birliklerinin az sayıda olduklarını haber alınca beklenmedik bir anda şiddetli bir saldırı düzenledi. Kısa süre önce tuzağına düşmüş olduğu Kont Raymond'u ağır bir mağlubiyete uğrattı. Vefa oğlu Ali, Maraşlı asilzade Godfrey ve daha birçok kişi öldürüldü. Antakya kontu Raymond ise esir edildi ve Harim Kalesi ele geçirildi (Kalanîsî, 2015: 170-171; Kinnamos, 2001: 94; William of Tyre, II, 1943: 196-198; İbnu'l Esir, XI, 1991: 130; İbnu'l Esir, (ts.): 98-

99; Abu'l Farac, II, 1999: 386; Anonim Süryani, 2005: 72; İbnu'l Kesir, XII, 1994: 413; Ömerî, 2014: 273; Gibb, 1969: 515; Cahen, 1940: 383; Elisséef, 1995: 128; Zettersteen, 1964: 359; Runciman, II, 2008: 272-273; Altan, 2014: 60; Asbridge, 2014: 253). Nûreddin, bu muvaffakiyetten sonra yüzünü başsız kalmış olan Antakya şehrine çevirdi. Yapılan ikinci çarpışmada Antakya'nın yeni prinkepsi Bohemond da esir edildi. Antakya Kontluğu bir anda yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştı. Süryani kaynakların verdiği bilgilere göre, şehir halkı Antakya'yı Nûreddin'e teslim etmeyi düşünüyordu. Fakat bazıları süratle Kudüs Kontluğu'na haber uçurunca şehrin teslimi gerçekleşemedi (Süryani Mihail, 1944: 155; İbnu'l Ezrak, 1992: 91-92; İbnu'l Esir, XI, 1991: 130; Abu'l Farac, II, 1999: 386; Ömerî, 2014: 273; Gibb, 1969: 516). Buna rağmen Nûreddin, Müslüman şairlerin kasidelerine konu olan bu zaferiyle İslam dünyasında saygın bir mevkie yükselirken Haçlılara da babasından daha az tehlikeli bir rakip olmadığını göstermişti.

Bu zaferle Nûreddin, Raymond gibi azılı bir düşmanı bertaraf ederken, başsız kalan Antakya kontluğunu ele geçirmek için giden II. Joscelin'in de Harran civarında Türkmenlerin eline düşüp huzuruna getirilmesiyle zaferinin kazancını ikiye katlamıştı. Bu Haçlı şövalyesi gerek İslam, gerekse Hıristiyan kaynakların ortak ifadelerine göre zorlu ve cesur bir rakipti. Birkaç yıl önce kuzey sınırındaki Ayntab ve Tell-Başir önlerinde Nûreddin'i ağır bir mağlubiyete uğratmış, hatta onun silahını ele geçirmişti.¹⁰ Joscelin'in esir düşmesiyle¹¹ Müslüman devletler bu fırsatı kaçırmayıp Joscelin'in hâkimiyetindeki şehirlere saldırdılar. İbnu'l Ezrak'ın yazdıklarına göre Fahreddin Kara Arslan, Hısn Mansur (Adıyaman) ve çevresine egemen olurken, II. Kılıç Arslan Maraş ve Keysun gibi yerlere hâkim oldu. Nûreddin ise birkaç yıl içinde Joscelin'in Halep'e yakın Tell-Başir, Dülük, Ayntab, Revendan, Kefersu gibi şehirlerini sorunsuzca ele geçirecekti (Urfalı Mateos, 1987: 318; Kinnamos, 2001: 157; İbnu'l Ezrak, 1992: 92; Süryani Mihail, 1944: 160; William of Tyre, II, 1943: 201-202; Abu'l Farac, II, 1999: 387-388; İbnu'l Esir, XI, 1991: 138; İbnu'l Esir, (ts.): 102-103; Ömerî, 2014: 274; İbnu'l Kesir, XII, 1994: 419; Gibb, 1969: 516-517; Cahen, 1940: 385-386; Elisséef, 1995: 128; Runciman, II, 2008: 274-276; Kök, 2007: 260; Altan, 2014: 61; Asbridge, 2014: 248-249).

1150 yılına gelindiğinde Haçlılara karşı özgüvenini kazanmış olan Nûreddin, el-Cezire ve Suriye'de kısa bir süre önce Franklar tarafından Bizans imparatoruna terk edilmiş kaleleri birer ikişer ele geçirerek kuzey sınırındaki varlığını güçlü bir şekilde hissettirmeye başladı. Ayrıca Nûreddin, bu yıl bir yandan güney sınırındaki Dımaşk şehrine karşı nabız yoklarken, diğer yandan kuzey sınırında en tehlikeli rakibi olarak kalan Antakya Haçlı Kontluğu'na odaklandı. Aynı yıl Anadolu Selçuklu sultanı Mesud'un da ordularıyla Antakya önünde görünmesi Müslümanların bölgedeki bu Haçlı kontluğunu ortadan kaldırma konusundaki ittifak ve kararlılığının bir göstergesi olmalıdır. Nûreddin, bu kontluğu ele geçirmenin en pratik yolunun çevre bölgedeki kaleleri ele geçirmek olduğunu kavramıştı. Antakya'nın hemen yanı başına yerleşen Azaz Kalesi, Haçlılar için hayati bir öneme sahipti. Nûreddin, öncelikli olarak bu kaleyi ele geçirmenin yollarını aradı. Kalanisî'nin verdiği bilgiye göre, bu sırada beklenmedik bir fırsat

yakaladı. Muharrem (Mayıs) ayında bu kalenin sahibi III. Joscelin (II. Joscelin'in oğlu) Türkmenler tarafından esir edilmişti. Durumu iyi değerlendirmek isteyen Nûreddin, başsız kalmış olan kaleye doğru hareket etti ve Rabiülevvel (Haziran/Temmuz) ayında kolayca ele geçirdi (Kalanisî, 2015: 177; Süryani Mihail, 1944: 163; Abu'l Farac, II, 1999: 388; İbnu'l Kesir, XII, 1994: 417; Gibb, 1969: 519).

Azaz'den sonra Frankların en doğudaki kalesi Tell-Başir vardı. Joscelin gibi zorlu bir rakibin esir düşmüş olması bu kale ve çevresini savunmasız bırakmıştı. Bu vesileyle aynı yıl bölgeye gelen Selçuklu sultanı, I. Mesud burayı Rabiülahir (Temmuz/Ağustos) ayında kuşatmış ise de geri çekilmek zorunda kalmıştı. Azaz'ı ele geçirdikten sonra Nûreddin, hiç vakit kaybetmeden Recep (Ekim/Kasım) ayında Tell-Başir'i kuşatmaya başladı. Şehri savunan Franklara galebe çalarak bol miktarda ganimet ile birlikte burayı ele geçirdi. Tell-Başir dışında yine Frankların elinde bulunan Ayntab da ele geçirilmişti (Kalanisî, 2015: 178; Süryani Mihail, 1944: 163; Abu'l Farac, II, 1999: 388).¹² Buna karşılık bazı kaynaklara nazaran Tell-Başir şehri 1152-1153 yılında ele geçirilmiştir. Mesela Urfalı Mateos'un müzeyyili olan Papaz Grigor, Tell-Başir'in bu yıl Nûreddin tarafından kuşatıldığını, bir buçuk yıl boyunca maruz kalınan sıkıntılar sebebiyle zor durumda bulunan şehirdeki Hıristiyanların emin bir şekilde Antakya'ya veya başka bir yere gitmeleri şartıyla Tell-Başir'i ona teslim ettiklerini yazar. Müellife göre Ayntab şehri ise 1155 yılında Nûreddin tarafından ele geçirilmiştir. Konuyu teyit eden Süryani kaynaklar, Nûreddin'in 1155 yılında Ayntab ve Farzman bölgelerine ani bir hücum gerçekleştirerek buraları savaşmadan ele geçirdiğini yazmaktadır. (Urfalı Mateos, 1987: 304-305, 321-322; Süryani Mihail, 1944: 176; Abu'l Farac, II, 1999: 393).¹³

Böylece Kuzey Mezopotamya'da Haçlıların elinde olan küçük fakat kritik kaleleri ele geçirmeyi başaran Nûreddin, onları bölgeden tamamıyla söküp atmak için mümkün mertebe kuzey sınırına sokulmaya çalışıyordu. 1153 yılında Joscelin'in hâkimiyetindeki Dülük'e saldırması Haçlıları harekete geçirmiş, Nûreddin şehrin önlerinde onlarla kanlı bir çarpışmaya girişmek zorunda kalmıştı. İbnu'l Esir'in "saç beyazlatan savaş" olarak tanımladığı bu mücadelede Nûreddin dikkate değer bir cesaret sergilemişti. Halkın gözleri önünde gerçekleşen ve iki tarafın da ciddi bir direnç sergilediği savaşı Nûreddin kazandı. Böylece Dülük ve çevresi de onun sınırları içerisine dahil oluyordu (İbnu'l Esir, XI, 1991: 144; İbnu'l Esir, (ts.): 104).

Azaz Kalesi'nin ele geçirilmesiyle Nûreddin Antakya Kontluğu'na oldukça yaklaşmıştı. Bu tarihten itibaren Antakya üzerindeki akınlarını sıklaştıran Nûreddin, 1156 yılında bu kez Antakya'nın doğusuna yerleşen bir başka müstahkem kale olan Harim'e odaklandı. O sırada Bohemond adlı bir Haçlı asilzadesinin elinde bulunan bu kale, Antakya'da örgütlenen Frankların başta Halep olmak üzere sık sık Suriye topraklarına yaptıkları saldırıların üssü haline gelmişti. Vakit kaybetmeden kale önüne gelen Nûreddin Harim'i kuşatmış, Haçlılar ise onu bölgeden uzaklaştırmak için süratle bir araya gelmişlerdir. Fakat İbnu'l Esir'in kayıtlarına göre, Haçlılar Nûreddin ile savaşıp güç kaybetmek yerine

küçük tavizlerle onu oyalayıp bölgeden uzaklaştırmayı başarmışlardı (İbnu'l Esir, XI, 1991: 178-179; İbnu'l Kesir, XII, 1994: 427; Elisséef, 1995: 129).

1157 yılında, Nûreddin cephesinde Haçlıları önemli ölçüde cesaretlendiren iki hadise meydana gelmiştir. Bunlardan birincisi bu yılın Cemaziye'l-evvel (Temmuz) ayında gerçekleşen ve neredeyse Nûreddin'in tüm şehirlerini harabeye çeviren şiddetli depremlerdi (İbnu'l Ezrak, 1992: 120, 151, 158; İbnu'l Esir, XI, 1991: 185; Süryani Mihail, 1944: 181; Abu'l Farac, II, 1999: 396-397; Anonim Süryani 2005: 73). Tüm Suriye'yi etkileyen, kalelerin surlarını bile yerle bir eden bu zelzeleden sonra Haçlılar, zarar gören şehirlere karşı harekete geçmişlerdi. Fakat Nûreddin, aldığı tedbirler sayesinde onların bu durumu bir fırsata dönüştürmesini engelledi. O, Haçlılardan daha önce davranarak kalabalık bir Türkmen ordusuyla Antakya önlerine geldi ve Frank ordusunun karşısında karargâh kurdu. Antakya'dan bir tek askerin çıkmasına müsaade etmeyerek onların teşebbüslerini daha başlamadan sonlandırdı (Kalanisî, 2015: 203-204; Ömerî, 2014: 282; Gibb, 1969: 520-521; Kök, 2007: 260; Altan, 2014: 64; Asbridge, 2014: 264). Ancak aynı yılın Ramazan (Ekim) ayında Haçlıları daha fazla cesaretlendiren mühim bir hadise daha gerçekleşti. Kaynakların ittifakla belirttiği üzere Nûreddin, oldukça ağır bir hastalığa yakalandı. Öyle ki yakın maiyeti ölümünden sonra alınacak tedbirleri görüşmek üzere bir araya gelmişti. Nûreddin'in ağır hastalığı, hatta öldüğü şayiası başta Haçlılar olmak üzere tüm rakipleri arasında hızla yayıldı. Bu fırsatı iyi değerlendirmek isteyen Franklar, Şubat/Mart 1158 tarihinde kısa süre önce kaybetmiş oldukları Harim Kalesi üzerine yürüdüler ve burayı kolayca ele geçirdiler (Kalanisî, 2015: 204; William of Tyre, II, 1943: 268-271; İbnu'l Kesir, XII, 1994: 431; Ömerî, 2014: 284; Urfalı Mateos, 1987: 318; Anonim Süryani, 2005: 73; Zettersteen, 1964: 360; Gibb, 1969: 522; Runciman, II, 2008: 288, 292; Asbridge, 2014: 264-265).

Nûreddin'in Haçlılara karşı elde ettiği siyasi başarılarda onların önde gelenlerini esir etmesi önemli bir yer işgal etmektedir. O bu şekilde Haçlıları hem siyasi bir krize sürükleyip başsız kalmalarını sağlıyor, hem de onlara karşı kullanacağı politik bir koz elde ediyordu. Bu çerçevede yukarıda bahsedildiği üzere 1150 yılında Haçlıların güçlü kontu II. Joscelin'i esir etmek suretiyle onun ülkesinin tümüyle İslam coğrafyası içerisine dahil edilmesini sağlamıştı. 1160 yılına gelindiğinde Nûreddin, yine bir Haçlı asilzadesini ele geçirerek Antakya'daki Frankları başsız bırakmayı başardı. Bu yıl Harim şehrinde çıkarak sürekli Halep ve çevresine saldırılarda bulunan Joscelin pusuya düşürülerek ele geçirildi (Süryani Mihail, 1944: 184; Abu'l Farac, II, 1999: 398; Kinnamos, 2001: 157-158). Bir yıl sonra 1161'de sürekli olarak Halep topraklarına saldırıda bulunan Antakya senyörü Sir Renaud, Nûreddin'in adamlarından Meceddin tarafından mağlup ve esir edilerek hapse atıldı (Urfalı Mateos, 1987: 332-333; Süryani Mihail, 1944: 189; William of Tyre, II, 1943: 283-285; Runciman, II, 2008: 299). Bunun dışında Nûreddin, Haçlılara karşı savaşla olduğu kadar diplomasi yoluyla da mücadele etmiştir. Bu noktada özellikle Haçlı kontları arasındaki ayrılıkları iyi değerlendirmiştir. Nitekim 1146 yılında Urfa kontu Joscelin ile Antakya hâkimi

Boudouin arasında baş gösteren ihtilafı iyi kullanarak Joscelin ile bir ittifak akdetmeyi, bu sayede onların birlik olup İslam ülkelerine saldırmalarını engellemiştir (Süryani Mihail, 1944: 147; Runciman, II, 2008: 272-273).¹⁴ Aynı şekilde 1161 yılında bölgedeki diğer Haçlılarla ters düşerek kendisine sığınan Frank asilzadesi Gerard de Sidon'u desteklemiş, hatta ona Türkmen askerler temin ederek Antakya bölgesine saldırılar düzenlemesini sağlamıştır (Süryani Mihail, 1944: 187).¹⁵

Nûreddin daha önce bir kez daha yokladı, fakat elde edemediği Harim Kalesi'ne karşı 1161-1162'de bir girişimde daha bulundu. Başkent Halep'te hazırlıklar yapıldıktan sonra Harim'e hareket edildi. Şehir kuşatıldı, fakat müstahkem bir kale olması ve içinde çok sayıda asker barındırması sebebiyle alınamadı. Ayrıca muhasarayı haber alan Frank birlikleri de çok geçmeden kale önlerinde görünmüştü. Nûreddin'in kendilerini açıkça savaşa davet etmesini makul görmeyen Franklar, kendisiyle iyi geçinmek istediklerini ona iletiler. Nûreddin de kaleyi alamayacağını anlayınca kuşatmayı kaldırıp ülkesine döndü. Papaz Grigor'un ifadesine göre Nûreddin, Kudüs Kralı, Ermeni Thoros ve Romalı askerlerin kaleyi savunmak için geldiklerini görünce korkmuştu (İbnu'l Esir, XI, 1991: 233; İbnu'l Esir, (ts.): 116; Urfalı Mateos, 1987: 333-334; Ömerî, 2014: 286; Gibb, 1969: 523; Kök, 2007: 260).

Ancak Nûreddin Harim'i almayı bir onur meselesi haline getirmişti. Bu kritik kaleyi ele geçirilmeden ne Antakya ele geçirilebilir, ne de Frankların saldırılarına karşı Halep ve çevresi güvende olabilirdi. 1164 yılında kaleye saldırmayı gerektiren bir durum oluştu. İbnu'l Esir'in yazdıklarına göre bu yıl Haçlılar, Kudüs kralının öncülüğünde Mısır üzerine yürümüşlerdi ve Nûreddin, onları bu seferden vazgeçirmek için bu yılın Ramazan (Temmuz-Ağustos) ayında yeniden Harim önlerine geldi. Amacı, Antakya ve çevresinin tehlikede olduğunu düşündürerek Haçlıları Mısır seferinden geri çevirmektir. Müslüman hükümdarlarından aldığı askeri takviyelerle toplamda 70 bin kişilik bir orduyla kaleyi muhasara edip mancınıklarla dövmeye başladı. Kale komutanı onlara karşı direnirken, haberi alan Haçlılar bu beklenmedik saldırı karşısında bir araya gelip Harim'i müdafaa etmeye koyuldular. Başlarında Antakya prinkepsi III. Bohemond (1163-1201) bulunuyordu. Ayrıca Trablus kontu Raymond ve Kilikya Ermeni prensi Thoros ile Tarsus şehrinin Grek dükü Constantin Calaman'ın katılımıyla toplamda 13 bin kişilik bir ordu meydana getirilmişti. Neticede gerçekleşen şiddetli çarpışmada Frank ordusu ağır bir mağlubiyet aldı. Raymond esir edildi ve öldürüldü (Süryani Mihail, 1944: 196; İbnu'l Ezrak, 1992: 142; William of Tyre, II, 1943: 306-308; İbnu'l Esir, XI, 1991: 246-247; İbnu'l Esir, (ts.): 122-123; Abu'l Farac, II, 1999: 400-401; Anonim Süryani, 2005: 75-76; Runciman, II, 2008: 308; Kök, 2007: 260; Altan, 2014: 66-67; Asbridge, 2014: 269-270; Polat, 2015: 74-75).

Nûreddin'in net bir zafer elde ettiği bu savaşın detayları İslam kaynaklarında anlatılmaktadır. Buna göre Nûreddin, Frank ordularının yaklaştığını görünce Artah'a çekildi. Franklar onları takip ettiler, fakat Müslümanların sayıca çok olduğunu görerek Harim'e dönmeyi uygun gördüler. Bu sırada Nûreddin'e

bağlı Türkmenlerin onları takip etmesiyle savaş başladı. İbnu'l Ezrak'ın verdiği ayrıntılara göre savaş, 18 Ağustos 1164 Çarşamba günü Suriye'de Amme adı verilen bir mevkiye öğlenle ikinci arası bir vakitte gerçekleşmişti. Haçlılar, Hısn Keyfa emiri tarafından idare edilen sağ cenaha saldırmış, taktik gereği bu kanat geri çekilmişti. Geri çekilen grup karşısında saldırıya geçen Haçlı ordusunun düzen ve disiplinden kopmasıyla netice kaçınılmaz oldu. 10 binden fazla ölü ve Antakya prinkepsi ile Trablus kontu dâhil pek çok kişiyi esir veren Haçlılar kesin bir mağlubiyete uğramışlardı. Zaferde Nûreddin kadar diğer Müslüman beylerinin de katkısı büyüktü. Bunlar arasında Harput emiri Kara Arslan ile Nûreddin'in kardeşi Emir-i Emiran da vardı. Netice hâsıl olduktan sonra çevresindekiler Nûreddin'e başsız kalmış olan Antakya'ya yürümesini ve son darbeyi vurmasını tavsiye ettiyse de o şehrin sağlamlığı ve Bizans imparatorunun koruması altında bulunması gibi sebeplerle buna sıcak bakmadı (İbnu'l Ezrak, 1992: 142; İbnu'l Esir, XI, 1991: 246-247, 336; İbnu'l Esir, (ts.): 123-124; De Slane, III/1, 1843: 347; Abu'l Farac, II, 1999: 401; İbnu'l Kesir, XII, 1994: 449; Gibb, 1969: 524; Runciman, II, 2008: 308; Turan, 1993: 163-164).

Bu tarihten ölümüne kadar süren on yıl içerisinde Nûreddin'in, kuzey sınırında Haçlılarla sıcak bir temasa girmesini gerektirecek siyasi şartlar husule gelmedi. Onun bu tarihten sonra kuzey sınırındaki askeri mücadelesi ya Bizans imparatorunun bölgeye gönderdiği birliklere karşı veyahut Anadolu Selçuklu sultanı II. Kılıç Arslan'ın Mezopotamya topraklarına sızma girişimlerine karşı yürütülmüştür (Kinnamos, 2001: 166; Süryani Mihail, 1944: 199; İbnu'l Esir, XI, 1991: 258). Esasen yukarıda anlatılanlardan çok net bir şekilde ortaya çıktığı üzere Nûreddin'in uzak hedefi, İslam coğrafyası için çok açık bir tehdit olarak gördüğü Antakya Haçlı Kontluğu'na son vermektir. Gerçekten, bir Süryani müellifin yazdığına göre öldüğü yılda dahi (1174) Mısır, Mezopotamya, Ermenistan, Kapadokya, Suriye ve Kilikya'dan askerleri Şam şehrinde toplayıp bu kontluğa saldırmak ve onun varlığını tamamen ortadan kaldırmak niyetinde idi (Süryani Mihail, 1944: 230). Nûreddin, bu hedefini gerçekleştirmedi belki ama şehre yakın Azaz ve Harim gibi müstahkem kaleleri ele geçirmek suretiyle buradaki Haçlıları tümüyle işlevsiz hale getirmeyi başarmıştı.

Bizans ile İlişkiler

Nûreddin Mahmud'un kuzey sınırında mücadele etmek zorunda kaldığı Hıristiyan rakiplerinden biri de Bizans İmparatorluğu olmuştur. Bizans ile Haçlılar kadar temas halinde olmamışsa da özellikle imparator I. Manuel'in 1158-1159 yılında bölgedeki Ermeni Prenslığı ve Frank kontluklarını te'dib etme iddiasıyla başlatıp bir süre sonra Nûreddin'e karşı bir saldırı fikrine dönüştürdüğü doğu seferine karşı bir mücadele politikası geliştirmek zorunda kalmıştır. Süryani Mihail'in kayıtlarına göre, Kilikya Ermeni prensi Thoros, imparatorun geldiğini duyunca kaçmıştır. Ancak araya giren Kudüs ve Antakya kralları, imparator Manuel ile görüşerek Thoros'un affedilmesini sağladıktan sonra birleşerek Nûreddin'in topraklarına saldırma konusunda onu ikna etmeyi başarmışlardır. Anonim Süryani

ise benzer haberleri aktardıktan sonra imparatorun bölgeye geldiğini duyan Nûreddin'in hiç vakit kaybetmeden tedbir almaya giriştiğini, Amid, Meyyafarikin ve Mardin'den askerler topladığını kaydeder. Fakat kaynakların belirttiğine göre İstanbul'da bu sırada kendisine karşı düzenlenen bir isyan imparatoru geri dönmeye mecbur kılınca bu girişim hayata geçirilememiştir (Süryani Mihail, 1944: 184; Anonim Süryani, 2005: 74; Niketas Khoniates, 1995: 70-75; William of Tyre, II, 1943: 275-277; Cahen, 1940: 395-401; Elisséef, 1995: 129; Altan, 2014: 65; Runciman, II, 2008: 294-295).¹⁶

Bizans müellifleri ise bu doğu seferi hakkında doğal olarak imparator Manuel'i merkeze alarak bilgi vermektedir. Bunlar arasında Kinnamos, imparatorun doğu seferini işiten Nûreddin'in, II. Haçlı Seferi sırasında esir ettiği birçok tanınmış Haçlı şövalyesini serbest bıraktığını ve doğuya yapacağı seferler sırasında ona yardım etmeyi vaad ederek imparatoru kendi üzerine gelmekten vazgeçirdiğini yazmaktadır. Buna rağmen, kısa süre sonra anlaşmayı bozarak Nûreddin'in üzerine yürümeye karar veren Manuel'i bu kez İstanbul'dan acil koduyla gelen bir haber alkoymuştur (Kinnamos, 2001: 138-139). Ermeni kaynaklarından Urfalı Mateos vekayinamesinin müzeyyili olan Papaz Grigor da benzer bilgiler sunar. Buna göre Nûreddin imparatorun bölgeye geldiğini duyunca 10 bin Hıristiyan esiri serbest bırakma vaadiyle hemen ona elçiler göndermiş, fakat imparator bunu reddederek kendi istekleriyle bölgeyi terk etmeleri, aksi takdirde süt çocuklara varıncaya kadar herkesi kılıçtan geçireceğini ona iletmiştir. Ancak bu sırada İstanbul'dan gelen bir haber imparatorun acilen geriye dönmesini gerektirmiş ve korkudan dehşete düşen Nûreddin ve Müslümanlar buna çok sevinmişler (Urfalı Mateos, 1987: 325-327).

İslam kaynaklarına gelince, konuyla ilgili detaylı bilgi veren İbn Kalanisi'ye göre imparatorun seferi 553 senesi Zilhicce ayında (Aralık 1158-Ocak 1159) gerçekleşmiş, onun geldiğini duyan Nûreddin, çevre şehir ve kalelerin valilerine mektuplar yazarak tedbirli olmaları ve gerektiğinde cihad için hazırlanmaları konusunda uyarmıştır. Ayrıca Kalanisi, Hıristiyan müelliflerin yazmadığı önemli bir ayrıntıyı dile getirir. Onun kaydettiği tam tarihe göre 21 Mayıs 1159 Perşembe günü İslam dünyasının bütün emirleri, vali ve komutanları Rum ve Frankların olası bir saldırısı için akın akın Nûreddin'e gelmekteydi. Müellife göre, yapılacak bir çarpışmanın muhtemel kötü sonuçlarını kestiremeyen Rum meliki (İmparator Manuel) Nûreddin ile esir Frank komutanlarının serbest bırakılması karşılığında anlaşmayı uygun görerek saldırıdan vazgeçmiştir (31 Mayıs 1159) (Kalanisi, 2014: 209-213. Ayrıca bkz. İbnu'l Ezrak, 1992: 121-122; İbnu'l Kesir, XII, 1994: 437; Runciman, II, 2008: 297; Asbridge, 2014: 266-267).

Ioannes Kinnamos'un kayıtlarına göre, imparatorun ikinci doğu seferine çıkma düşüncesi, 1164 yılında Nûreddin'in kuzey sınırındaki faaliyetleri sebebiyle oluşmuştur. Gerçekten diğer kaynaklarda da teyit edildiği üzere bu yıl Nûreddin, Franklara ağır kayıplar verdirerek birçok asilzadeyi esir etmiş ve ele geçirmeyi bir onur meselesi haline getirdiği müstahkem Harim Kalesi'ni ele geçirmişti. Ayrıca

sürekli olarak Haçlılarla birlik olarak kendi ülkesine saldıran Ermeni prensi Thoros'u etkisiz hale getirdikten sonra Antakya kapılarına dayanmıştı. Fakat o, yukarıda belirtildiği üzere kesin bir galibiyet elde ettiği Harim Savaşı sonrasında şehrin kontu III. Bohemond'u esir almasına rağmen başsız kalmış olan Antakya'ya yürümeyi doğru bulmamıştır. Bu durum açıkça onun Bizans'ı Haçlılardan daha tehlikeli ve güçlü bir rakip olarak gördüğünü göstermektedir. Muhtemelen böyle bir girişimle imparator doğrudan Antakya'ya gelecek ve işler daha zorlaşacaktı. Nitekim yanında bulunan Müslüman hükümdarlar şehre yürüme ve ele geçirme konusunda ısrar ettiklerinde onlara şu cevabı vermiştir: “[Antakya Prinkepsi] Bohemond'a komşu olmak, benim için Konstantiniyye [İstanbul] hükümdarıyla komşu olmaktan daha iyidir” (İbnu'l Esir, XI, 1991: 247-248). İmparator Manuel ise, Nûreddin'in doğu sınırındaki başarıları üzerine İkinci Doğu Seferi'ne çıkmaya hazırlandıysa da Kinnamos'a göre başkent İstanbul'da bir türlü durulmayan olaylar sebebiyle yine engellenmişti. Buna rağmen hadiseden bir yıl sonra (1165 yılında) Alexios adlı üst düzey bir komutanını Antakya'yı ele geçirme tehlikesine karşı Nûreddin'in üzerine göndermeyi ihmal etmedi (Kinnamos, 2001: 158, 165-166; Elisséef, 1995: 131; Zettersteen, 1964: 359).

Nûreddin, imparatorun yeniden Franklara yakınlaşması üzerine kuzey sınırında yalnız kalmamak ve siyasi dengeleri sağlamak için II. Kılıç Arslan ile o sıralarda bozuk olan ilişkilerini onarmaya çalıştı. On yıl önce Maraş, Keysun, Behisnı gibi yerleşimleri ele geçirmesi sebebiyle II. Kılıç Arslan ile ilişkiler bozulmuştu. Nûreddin bu yerleşimleri ona iade ederek kuzey sınırında kendisine karşı oluşturulacak bir Hıristiyan ittifakına karşı tedbirler almaya çalıştı (Gibb, 1969: 524).

Netice olarak çok sık karşı karşıya gelmeseler de Bizans ile Nûreddin'in ilişkilerinin karşılıklı çekince ve hassasiyetler üzerinden ilerlediği söylenebilir. Bizans imparatoru 1159 yılında bölgeye gelmesine rağmen Nûreddin ile sıcak bir temasa girişmemişti. Bizans müellifleri, bunu İstanbul'da bir türlü durulmayan olaylara bağlasa da Manuel'in Suriye içlerinde, İslam devletlerine bitişik, oldukça kurnaz ve cesur bir kişi tarafından yönetilen topraklara hoyratça girmeyi göze alamadığını düşünmek gerekir. Aynı şekilde Nûreddin'in de Bizans topraklarına saldırı konusunda mesafeli ve ihtiyatlı bir politika takip ettiğini, Bizans ile çok mecburi olmadıkça temastan kaçındığını söyleyebiliriz. Onun politikası daha çok belli dönemlerde bölgedeki devletlerle bir araya gelerek Bizans sınırına karşı bazı tacizlerde bulunmak üzerine inşa edilmişti. Bu çerçevede 1173 yılında II. Kılıç Arslan ve Ermeni prensi Mleh ile birleşerek bu tür bir saldırı gerçekleştirdi. O sırada Batı sınırında olan Bizans imparatoru bunu öğrenince hemen doğuya dönmek zorunda kaldı. II. Kılıç Arslan'a elçiler göndererek diğerleri ile ittifak kurup Bizans topraklarına saldırma düşüncesinin aralarındaki anlaşmaya aykırı olduğu yönünde sitemlerini ilettiler (Kinnamos, 2001: 206-208; Elisséef, 1995: 132; İbnu'l Kesir, XII, 1994: 488).

Ermeni Prenslığı ile İlişkiler

Nûreddin'in kuzey sınırında yer alan Hıristiyan rakiplerinden bir diğeri, göz ardı edilmeyecek kadar stratejik bir bölgeye yerleşen Kilikya Ermeni Prenslığı olmuştur. Antakya Haçlı Kontluğu'nun kuzeyine yerleşen ve Sis, Adana, Tarsus gibi Akdeniz sahilindeki şehirlere hâkim olan bu prensliğin başında bulunan Thoros, zaman zaman Bizans ve Haçlılar ile birlik olup Suriye içlerinde Nûreddin'e saldırılarda bulunmaktaydı. Bu sebeple Ermeni Prenslığı, Nûreddin'in kuzey politikasında çoğu zaman mücadele edilmesi gereken zorlu bir rakip olarak görülmüştür. Bununla birlikte bazen de bu prensliğin Bizans ile olan anlaşmazlıklarını kullanarak onları Bizans'a karşı bir denge unsuru olarak kullanmış, Ermenileri Bizans ve Franklardan ayırmak için fırsat kollamıştır. Bu noktada prensliğin imparatorlukla olan sürtüşmelerini iyi değerlendiren Nûreddin, gerçekleştirdiği diplomatik hamlelerle bu durumu bölgedeki faaliyetleri açısından avantaja dönüştürmeyi bilmiştir (Cahen, 1940: 413).

Kuzey sınırındaki mücadelelerde din merkezli ittifak hamleleri, doğal olarak Ermeni prensliğinin Nûreddin'e karşı Haçlı ve Bizans'ın yanında bulunmasını gerektirmiştir. Bu durum bölgedeki Müslüman devletler için de geçerliydi. Aradaki siyasi anlaşmazlıklar ve sınır çatışmaları ne düzeyde olursa olsun din merkezli mücadele Müslümanlar için cihad ruhunu, Hıristiyanlar için de haçlı zihniyetini canlı tutmuştur. Bu sebeple kuzey sınırında Bizans, Ermeni ve Haçlı gibi Hıristiyan devletler nezdinde bir haçlı ittifakı düşüncesi oluştuğunda ilk hedef doğal olarak Nûreddin'in ülkesi olmuştur. Nitekim 1158 yılında Ermeni Prenslığı'ni disipline etme iddiasıyla bölgeye gelen Bizans imparatoru Manuel'in, kısa bir süre sonra fikir değiştirerek Nûreddin'in ülkesine saldırmak için Haçlı ve Ermenilerle ittifak kurduğu yukarıda belirtilmişti. Aynı şekilde Ermenilerin, Harim Savaşı'nda da Haçlılarla birlikte Nûreddin'e karşı savaştığı anlatılmıştı. Haçlı birliklerinin ağır bir mağlubiyet aldıkları bu savaş sonrasında çok sayıda Haçlı asilzadesi, Nûreddin tarafından esir edilmesine rağmen Thoros kaçarak Antakya'ya sığınmayı başarmıştı. Thoros, buna rağmen boş durmayıp Nûreddin'in elinde bulunan bu asilzadeleri kurtarmak için yoğun bir çaba sarf etmişti. Abu'l Farac, yazdığına göre, mağlubiyetten bir yıl sonra 1165 yılında Maraş ve çevresine saldırarak buradaki 400 Türkü esir almış ve Nûreddin'e haber göndererek elindeki Haçlı asilzadelerini fidye karşılığında serbest bırakmadığı takdirde hepsini yakacağını bildirmişti. Müellif, Nuredin'in bu teklifi kabul etmek zorunda kaldığını ve neticede Antakya kontu Bohemond'un 10 bin dinar karşılığında serbest bırakıldığını yazmaktadır (Abu'l Farac, II, 1999: 402).

Nûreddin'in, tüm rakipleri için takip ettiği saltanat kavgalarına müdahale politikası bölgede denge politikasının önemli basamaklarından biridir. Bu şekilde ilgili devletin hanedan mücadelelerine müdahil olarak onların politikasında söz sahibi olmuştur. Bu çerçevede 1168 yılında Ermeni Prenslığı'nde meydana gelen siyasi kriz Nûreddin'e önemli avantajlar vaad etmiştir. Kaynaklarda anlatıldığına göre bu yıl Toros'un ölümü sonrası oğlu onun yerine prensliğin başına geçmiş, fakat duruma itiraz edip isyan eden Thoros'un kardeşi Mleh Nûreddin'den yardım

talep etmiştir. Prenslığı, Antakya Haçlı Kontluğu'nun güdümünde bir devlet olmaktan çıkarmayı tasarlayan Nûreddin için bu durum iyi değerlendirilmesi gereken bir fırsattı. Nitekim hemen Mleh'e Türklere müteşekkil güçlü bir ordu tahsis etti. Bu ordu ile Kilikya'ya saldıran Mleh birçok esirle birlikte Halep'e döndü ve neticede Ermeni Prenslığı'nın yarısının kendisine verilmesi konusunda rakiplerini ikna etmeyi başardı (Süryani Mihail, 1944: 204; William of Tyre, II, 1943: 386-388; Abu'l Farac, II, 1999: 405; Runciman, II, 2008: 325). Böylece Ermeni Prenslığı'ni haçlı ruhu ile hareket edip kendisine saldırmaktan alıkoyan Nûreddin'in bu politikası uzun vadede başarılı olmuş, bu Ermeni prensi başta olduğu müddetçe Nûreddin'in aleyhine hiçbir oluşumun içerisinde bulunmamıştır. Sadece Haçlılar değil, Bizans'a karşı da aynı tavrı takınan Mleh, İbnu'l Kesir'in kayıtlarına göre 1172-1173 yılında Bizans ordularıyla bölgede yaptığı savaşta başarılar elde etmiştir. Bu mücadelede çok miktarda ganimet ve esir elde eden Ermeni prens bu esirlerden 30 kadarının başını Nûreddin'e göndermiştir (İbnu'l Kesir, XII, 1994: 483; Gibb, 1969: 527; Cahen, 1940: 413-414; Kök, 2007: 261).¹⁷

SONUÇ

Babası İmadüddin Zengi'nin ölümünden sonra Halep şehrini ele geçirerek Suriye topraklarına hâkim olan Nûreddin Mahmud'un İslam coğrafyasına sokulmaya çalışan gayr-ı müslim devletlere karşı verdiği mücadele bölge tarihi açısından önem arz etmektedir. Nûreddin Mahmud, kuzey sınırında Urfa Haçlı Kontluğu'nun yeniden tesis edilmesini engelleyerek ve Antakya Haçlı Kontluğu'nu da saldırılarla zayıflatarak Frankları bölgede bir tehlike olmaktan çıkarmış ve Haçlılar nezdinde babasından daha çetin bir rakip olarak ön plana çıkmıştır. Cesareti, inancı ve politik zekâsıyla Nûreddin, Haçlıların bölgeye tümüyle egemen olma hayallerini yok ettiği gibi, Mısır'daki Fatimî Devleti'ni ortadan kaldırmak suretiyle gelecekte Selahaddin eliyle gerçekleştirilecek olan Kudüs'ün fethi için de Suriye ve Mezopotamya'daki şartları olgun hale getirmiştir. Aynı şekilde bölgedeki diğer gayr-ı müslim rakipleri Bizans İmparatorluğu ve Ermeni Prenslığı'ne karşı başarılı bir savunma politikası takip etmiş, onların Haçlılarla birleşerek Suriye'ye sarkmasını engellemiştir. 15 Mayıs 1174 tarihinde hayata gözlerini yumduğunda geride tüm Suriye ve Mezopotamya'da mutlak hâkim bir devlet bırakan Nûreddin, bir Bizans müellifinin (Kinnamos, 2001: 167) söylemiyle "Fırat Nehri'nin suyunu içen birçok şehrin hükümdarı olmuştur". Onun kuzey bölgesindeki başarısının sırrı rakipleri arasındaki güç dengesini iyi gözetmesi ve gerektiğinde askeri, gerektiğinde diplomatik mücadele ile bu bölgedeki varlık ve kudretini sürdürmesinde saklıdır.

KAYNAKÇA

- Alptekin, Coşkun. (1986). “Zengi”. *İslam Ansiklopedisi*, c. XIII, İstanbul: MEB Yayınları. ss. 526-532.
- Alptekin, Coşkun. (1989). “Aksungur”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. 2, İstanbul: TDV Yayınları. s. 296.
- Altan, Ebru. (2014). Nur Al-Din Mahmud B. Zangi (1146-1174): One Of The Prominent Leaders Of The Struggle Against The Crusaders. *Tarih Dergisi*. İstanbul: 2014/1. Sayı 55. ss. 57-78.
- Anonim Süryani. (2005). *I. ve II. Haçlı Seferleri Vekaynamesi*. Çev. Vedii İlmen. İstanbul: Yaba Yayınları.
- Asbridge, Thomas. (2014). *Haçlı Seferleri*. Çev. Ekin Duru, İstanbul: Say Yayınları.
- Cahen, Claude. (1940). *La Syrie Du Nord A L'époque Des Croisades Et La Principauté Franque D'antioche*. Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner.
- De Slane, Mac Guckin. (1843). *Kitab-ı Vefayatu'l Ayan*. (Ibn Khallikan's Biographical Dictionary). vol. III/1, Paris: And Allen And Co.
- Demirkent, Işın. (1994). *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi, (1118-1146)*. c. II, Ankara: TTK Yayınları.
- el-Azîmî. (2006). *Azîmî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler H.430-538=1038/39-1143/44)*. Çev. A. Sevim. Ankara: TTK Yayınları.
- Elisséef, N. (1995). “Nur al-Din Mahmud b. Zanki”, *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, vol. VIII, Leiden: ss. 127-132.
- Gabrieli, Francesco. (2010). *Arab Historians of the Crusaders*. Trans. E. J. Costello. New York: Routlage.
- Gibb, Sir Hamilton A. R. (1969). *Career of Nur-ad-Din. A History of The Crusaders*. ed. K. M. Setton. vol. I., London: The University of Wisconsin Press. ss. 513-527.
- Gregory Abu'l Farac (Barhabreus). (1999). *Abu'l Farac Tarihi*. Çev. Ö. R. Doğrul. c. II, Ankara: TTK Yayınları.
- Ioannes Kinnamos. (2001). *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1178)*. Çev. I. Demirkent. Ankara: TTK Yayınları.
- İbn Kesir. (1994). *el-Bidaye Ve'n Nihaye (Büyük İslam Tarihi)*. c. XII, Çev. M. Keskin, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- İbnu'l Adim. (2011). *Buğyat at-Talab Fi Tarih Halab (Selçuklularla İlgili Haltercümeleri)*. Yay. Ali Sevim. Ankara: TTK Yayınları.
- İbnu'l Esir. (Tarihsiz). *Al-Tarikh Al Bahir Fi Al Dawla Al Atabekiya (H. 555-630)*. neş. A. A. Tolaymat).
- İbnu'l Esir. (1991). *İslam Tarihi, El-Kamil Fi't Tarih Tercümesi*, Çev. A. Özeydin. c. XI, İstanbul: Bahar Yayınları.
- İbnu'l Ezrak, Ahmed b. Yusuf b. Ali. (1992). *Meyyafarikin ve Amid Tarihi (Artuklular Kısmı)*. Çev. Ahmet Savran. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- İbnu'l Kalanisi. (2015). *Şam Tarihine Zeyl, I. II. Haçlı Seferleri Dönemi*. Çev. O. Özatağ. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- İbnü'l Verdî. (2017). *Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminde Selçuklular*. Tercüme Ve Notlar: Mustafa Alican. İstanbul: Kronik Yayınları.
- Kök, Bahattin. (2007). *Nüreddin Mahmud Zengi. Diyanet İslam Ansiklopedisi*. c. 33. İstanbul: TDV Yayınları. ss. 259-262.

- Niketas Khoniates. (1995). *Historia, (Ioannes Ve Manuel Komnenos Devirleri)*. Çev. Fikret Işıltan. Ankara: TTK Yayınları.
- Polat, Ziya. (2015). *Salâhaddin Eyyubi'nin Haçlı Siyaseti ve Kudüs Krallığıyla Yaptığı Antlaşmalar*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, İstanbul: [Basılmamış Doktora Tezi].
- Runciman, Steven. (2008). *Haçlı Seferleri Tarihi, Kudüs Krallığı Ve Frank Doğu 1100-1187*, Çev. Fikret Işıltan. c. II, Ankara: TTK Yayınları.
- Segal, Judah Benzion. (2002). *Edessa (Urfa)*. Çev. A. Arslan. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sümer, Faruk. (2004). Mesud I. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. c. 29, ss. 339-342.
- Süryani Mihail. (1944). *Vekayinâme*. Çev. H. D. Andreasyan. [Basılmamış TTK Nüshası].
- Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî. (2014). *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesalikü'l Ebsar)*. çev. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Turan, Osman. (1993). *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Urfalı Mateos. (1987). *Urfalı Mateos Vekayinâmesi (952-1156) Ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*. Çev. H. D. Andreasyan. Ankara: TTK Yayınları.
- William Archbishop of Tyre, (1943). *A History of Deeds Done Beyond The Sea*. vol. II, Trans. E. A. Babcock-A. C. Krey, New York: Colombia University Press.
- Zettersteen, K. V. (1964). Nûreddin, *İslam Ansiklopedisi*, c. IX, İstanbul: MEB Yayınları. ss. 358-361.

SONNOTLAR

- 1 Bu sırada Selçuklu devletinin saltanat kavgalarıyla derinleşen ağır bir siyasi kriz içerisinde bulunması Haçlı ordularının doğuya gerçekleştirdikleri ilk seferlerinde başarı kazanmaları ve bölgenin kritik şehirlerinde kontluklar tesis etmeleri ile neticelenmiştir.
- 2 Bu kişi, İmâdüddin Zengi'nin babası ve Halep valisi olan Aksungur ile aynı kişi değildir. Zengi'nin babası Aksungur, Sultan Melikşah (1072-1092)'in Halep valisi olup onun ölümü sonrasında çıkan saltanat mücadelesinde Melikşah'ın kardeşi Tutuş'a karşı Sultan Berkyaruk (1092-1104)'u desteklediği için 1094 yılında Halep önlerinde yapılan savaşta Tutuş tarafından öldürülmüştür (İbnu'l Esir, X, 1991: 197-198; İbn Kesir, XII, 1994: 286; İbnu'l Adim, 2011: 214; Alptekin, 1989: 296).
- 3 Daha sonra Joscelin ile birlikte Edessa'yı kurtarma hareketine girişerek öldürülen Keysun kontu Boudouin (Bkz. Urfalı Mateos, 1987: 299).
- 4 Süryani kaynaklara göre o sırada surları muhafaza eden Ermenilerle anlaşan Joscelin, geceleyin askerleriyle Ermenilerin uzattıkları merdivenlerle şehrin surlarından içeriye girdi. Şehirdeki Türk askerlerinin İç kaleye sığınmasıyla sabahleyin Sular Kapısı açıldı ve Joscelin şehre girdi. (Süryani Mihail, 1944: 134; Abu'l Farac, II, 1999: 383) Anonim Süryani Vekayinamesi bu teşebbüsün Zengi'nin ölümünden 40 gün sonra gerçekleştiğini yazmaktadır. (Anonim Süryani, 2005: 63).
- 5 Süryani Mihail, bu olayda 30 bin kişinin öldüğünü, 15 bin kişinin esir edildiğini yazmaktadır. (Süryani Mihail, 1944: 136). İbnu'l Esir'e göre bu sırada Seyfeddin Gazi de destek amaçlı Urfa'ya asker sevk etmişti, fakat bunlar Nureddin'in şehre sorunsuzca egemen olduğunu duyunca geri döndüler. (İbnu'l Esir, (ts.): 87; Polat, 20015: 37).
- 6 Urfa'nın bu istila girişiminin sorunsuz atlatılmasında Nureddin'in kararlılığı kadar kaynaklarda belirtildiği üzere Haçlı kontlukları arasındaki ayrılıkların da etkisi bulunmaktaydı. Nitekim Süryani Mihail, Urfa'yı yeniden elde etme teşebbüsünde Antakya kontu Boudouin'in, Joscelin'i yalnız

bıraktığını, Joscelin'in de bu sebeple Müslümanlara karşı mücadelesinde hiçbir şekilde ona yardım etmediğini dile getirir. (Süryani Mihail, 1944: 147).

- 7 Hama şehri yakınlarına yerleşen bir kale.
- 8 “Franklar Türklerin kampını, Nureddin'in çadırlarını, altın ve gümüşleri erkek ve kadın köleleri davulları ve boruları, şarkıcı kızları ve çalgıcıları aldılar” (Anonim Süryani, 2005: 71).
- 9 Konuyla ilgili tam tarih veren İbnu'l Kalanisi bu saldırı girişiminin 21 Safer 544 (6 Temmuz 1149) tarihinde gerçekleştiğini yazmaktadır. (Kalanisi, 2015: 170-171).
- 10 Joscelin, Nureddin'in silahını Konya sultanı I. Mesud'a göndermiş ve ona “İşte bu senin damadının silâhıdır; onun başına gelenlerin daha büyüğü yakında senin başına da gelecektir” demişti. Nureddin bu durumu öğrenince çok ağrına gitmiş, intikamını almak için istirahatı terk etmişti. (İbnu'l Ezrak, 1992: 91-92; İbnu'l Esir, XI, 1991: 137; İbnu'l Verdi, 2017: 94-95; İbnu'l Kesir, XII, 1994: 419; İbnu'l Esir, (ts.): 101-102; Ömeri, 2014: 273; Zettersteen, 1964: 359).
- 11 Anonim Süryani kroniğinde olay şöyle anlatılır: “Urhaylı Yoskelin Antakya'nın beyinin öldüğünü Ezaz'da iken duydu. Yanına birkaç adam olarak Antakya'yı yönetmeye gitti. Harran'a gelip de Say(x)h'e geçmeye hazırlanırken Türkmenler ağaçlardan atlayıp onu esir aldılar. Onu Ezaz'a götürürlerse ne isterlerse vereceğine söz verdi. Onu Dayr'ul Şayh adlı bir köye götürdüler. Tutuklayanlar onun kim olduğunu bilmiyorlardı ama Hristiyanlar biliyordu ve onu satın almak istediler. Fiyatının altmış dinar olarak saptandığı sırada oradan bir Yahudi boyacı geçti. Yahudi onu tanıdı ve Türkmenlere onun Yoskelin (Joscelin) olduğunu söyledi. O vakit onu Halep'e götürdüler. Nureddin onun kör edilip hapiste zincire vurulmasını buyurdu. Hapiste 9 yıl yaşadı ve orada öldü” (Anonim Süryani, 2005: 72). İslam kaynaklarına göre, Joscelin bir av sırasında Türkmenler tarafından yakalanmıştır. (İbnu'l Esir, XI, 1991: 138; İbnu'l Kesir, XII, 1994: 419; Ömeri, 2014: 273-274).
- 12 Kalanisi başka bir vesileyle Tell-Başır şehrinin 25 Rabiülevvel 546 (18 Temmuz 1151) Perşembe günü emanla ele geçirildiğini yazmaktadır (Kalanisi, 2015: 183). İbnu'l Esir ise bu müstahkem kalenin Dimaşk şehrinin zaptından sonra 1155 yılında ele geçirildiğini kaydetmektedir (Krş. İbnu'l Esir, XI, 1991: 171).
- 13 Anonim Süryani Ayntab'ın ele geçirilmesiyle ilgili daha geç bir tarih olan 1159 yılını verir (Krş. Anonim Süryani, 2005: 73).
- 14 Müellifin belirttiğine göre Halep ile Azaz arasında bir mevkide bir araya gelen taraflar anlaşma akdettiler. Türkler ve Franklar birbirlerine karşı yediler, içtiler ve eğlendiler.
- 15 Ancak Türkmen askerlerle Antakya'ya gelen Gerard, Franklar tarafından yakalanarak diri diri yakılmıştır (Süryani Mihail, 1944: 187).
- 16 Çağdaş bir yazarın çıkarımlarına göre imparator I. Manuel, Nureddin'i hem Haçlılara hem de Selçuklulara karşı bir denge unsuru olarak kullanmayı daha cazip gördü ve bu yüzden bir anlaşmaya razı oldu (Gibb, 1969: 522-523).
- 17 Bizans müellifi Kinnamos'a göre bu sefere bizzat Nureddin ile Kılıç Arslan da iştirak etmişlerdir (Krş. Kinnamos, 2001: 206-208).